

**TURDOSH OTLARDAN HOSIL BO‘LGAN TOPONIMLARNING
LINGVOKOGNITIV VA SEMANTIK TADQIQI*****Davurova Xolida Haydarovna****Toshkent gumanitar fanlar universiteti**Pedagogika va tillar kafedrası v.b. dotsenti,**filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi turdosh otlar asosida shakllangan toponimlarning lingvokognitiv va semantik xususiyatlari tadqiq etiladi. Insonning atrof-muhitni bilish jarayonida oddiy predmet, o‘simlik, hayvon va relyef nomlarini hududlarga ko‘chirish mexanizmlari tizimli tahlil qilingan. Tadqiqotda toponimikada kognitiv metafora va metonimiya modellarining o‘rni, turdosh otlarning onimizatsiya (atoqli otga aylanish) jarayonidagi mental va lisoniy bosqichlari ochib berilgan. Misollar asosida xalqning milliy-madaniy dunyoqarashi va "olamning lisoniy manzarasi" toponimlarda qanday aks etishi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlari: toponimika, turdosh ot, lingvokognitologiya, semantika, onimizatsiya, konsept, metafora, metonimiya, lisoniy manzara.

Abstract: This article investigates the linguo-cognitive and semantic features of toponyms formed from common nouns in the Uzbek language. The mechanisms of transferring the names of ordinary objects, plants, animals, and relief forms to territories during human environmental cognition are systematically analyzed. The study reveals the role of cognitive metaphor and metonymy models in toponymy, as well as the mental and linguistic stages of common nouns in the process of onymization (becoming proper nouns). Based on examples, it demonstrates how the national-cultural worldview and the "linguistic picture of the world" of the people are reflected in place names.

Keywords: toponymy, common noun, linguo-cognitive studies, semantics, onymization, concept, metaphor, metonymy, linguistic picture of the world.

Kirish. Toponimika tilshunoslikning eng qadimiy va ayni paytda doimiy rivojlanishda bo‘lgan sohalaridan biridir. Joy nomlari (toponimlar) faqatgina geografik obyektlarni belgilash vositasi bo‘lib qolmay, balki ma‘lum bir xalqning tarixi, madaniyati, yashash tarzi va, eng asosiysi, uning tafakkur tarzini o‘zida mujassam etgan noyob lisoniy xazinadir [1, 12-b.]. Zamonaviy tilshunoslikda antroposentrik paradigmaning ustuvorlik qilishi toponimlarni an‘anaviy tizimli-strukturaviy emas, balki lingvokognitiv va lingvokulturologik aspektlarda o‘rganishni taqozo etmoqda [8, 24-b.].

Turdosh otlardan hosil bo'lgan toponimlar bu borada alohida qiziqish uyg'otadi. Inson o'zini o'rab turgan noma'lum va yovvoyi makonni o'zlashtirar ekan, unga o'zi bilgan, kundalik hayotida ishlatadigan oddiy so'zlarni (turdosh otlarni) nom qilib beradi. Bu jarayon kognitiv tilshunoslikda makonni konseptualizatsiya va kategorizatsiya qilish deb ataladi [4, 88-b.]. Ushbu maqolaning maqsadi o'zbek tilidagi turdosh otlardan hosil bo'lgan toponimlarning semantik guruhlarini aniqlash va ularning yuzaga kelishidagi kognitiv mexanizmlarni tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot jarayonida tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, etimologik tahlil hamda zamonaviy kognitiv modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Toponimlarni o'rganishda S.Qorayev [7, 34-b.], T.Nafasov [5, 18-b.], E.Begmatov [1, 56-b.] kabi o'zbek olimlarining an'anaviy maktabi hamda Ye.Kubryakova [4, 112-b.] kabi kognitologlarning nazariyalariga tayanildi.

Turkologiyada toponimlarning aksariyati aynan turdosh otlarning atoqli otlarga ko'chishi – onimizatsiya hodisasi orqali yuzaga keladi [2, 45-b.]. Kognitiv nuqtai nazardan onimizatsiya shunchaki bosh harf bilan yozilish emas, balki so'zning semantik hajmi qisqarib, uning denotativ (ishorat) vazifasi keskin ortishidir [3, 46-b.]. "Olma" turdosh oti barcha olmalarni bildirsada, "Olmazor" toponimi aynan bitta hududga ishora qiluvchi mental koddur.

O'zbekiston hududidagi toponimlarning katta qismi geografik, floristik, faunistik va maishiy leksikaga oid turdosh otlardan tashkil topgan. Ularni semantik jihatdan quyidagi makroguruhlariga ajratish mumkin [5, 62-b.]:

Xalqimiz azaldan dehqonchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullanganligi sababli, o'simlik nomlari (fitonimlar) asosida toponim yaratish juda faol [1, 89-b.].

- Daraxt nomlari asosida: Chinor (Toshkent), Tolzor, O'rikzor, Jiyda, Archa.
- Ekin nomlari asosida: Qovunchi, Paxtaobod, G'o'zapoya, Sholikor.

Semantik tahlil shuni ko'rsatadiki, bu turdagi toponimlar ko'pincha joyning o'simlik qoplami xususiyatini bildiruvchi *-zor*, *-li*, *-lik* affikslari bilan birikadi.

Chorvachilik va ovchilik madaniyati mahsuli sifatida zootoponimlar lisoniy manzarada muhim o'rin tutadi [2, 78-b.].

- Uy hayvonlari: Qo'ytosh, Yilqiboy, Tuyabo'g'iz, Qorako'l.
- Yovvoyi hayvon va qushlar: Lochin, Burgut, Qashqabuloq, Arslonbob.

Yer yuzasi shakllari va suv manbalarini bildiruvchi turdosh otlar (tog', tosh, qir, soy, buloq, tepa) eng sermahsul toponimik asoslardir [7, 55-b.].

- Qoraqir, Oqtepa, Toshbuloq, Qizilsoy, Beshyog'och, Qumbuloq.

Inson o'zi yaratgan buyumlar yoki kasb-hunarga oid atamalarni ham makonga ko'chiradi.

- Tegirmon, Charx, O'qchi, Pichoqchi, Ko'kcha.

1-jadval. Turdosh otlardan yasalgan toponimlarning semantik-miqdoriy tahlili
(Tanlanma kuzatuvlar asosida)

Semantik guruh	Turdosh ot (Manba)	Toponim misoli (Maqsad)	Hududiy joylashuvi	Tildagi faollik darajasi
Fitotoponim	Bodom (daraxt)	Bodomzor	Toshkent sh.	Yuqori
Zootoponim	Bo‘ri (yovvoyi hayvon)	Bo‘rijarlik	Qashqadaryo vil.	O‘rta
Orotoponim	Tepa (relyef)	Oqtepa	Samarqand vil.	Juda yuqori
Gidrotoponim	Buloq (suv manbasi)	Issiqbuloq	Farg‘ona vil.	Yuqori
Kasb-hunar oidi	Kosib (kasb)	Kosiblar	Buxoro vil.	O‘rta

Kognitiv tilshunoslikda toponimika inson tafakkuridagi assotsiativ bog‘lanishlarning lisoniy proyeksiyasi hisoblanadi. Turdosh otdan toponim hosil qilishda asosan ikkita kognitiv mexanizm – konseptual metafora va konseptual metonimiya ish beradi [6, 19-b.].

Metafora – bu bir konseptual sohani (Manba) unga o‘xshash bo‘lgan boshqa bir konseptual soha (Maqsad) orqali tushunishdir. O‘zbek toponimikasida inson tana a‘zolariga oid turdosh otlar (somatic vocabulary) geografik obyektlarni nomlashda faol metaforik asos bo‘ladi [6, 21-b.].

- Bosh: Buloqboshi, Soyboshi, Qishloqboshi. (Bosh – eng yuqori, boshlang‘ich nuqta konsepti geografik obyektning boshlanishiga ko‘chirilgan).
- Og‘iz: Darvozabog‘iz, Tuyabo‘g‘iz. (Tor va qisqa hudud konsepti bo‘g‘izga o‘xshatilgan).
- Quloq: Quloqtepa.
- Tomoq: Qoratomoq.

Ushbu jarayonda inson qadimdan hududlarni o‘zining tanasiga qiyoslab, antropomorfik (insonsimon) dunyoqarashni namoyon qilgan [8, 54-b.].

Metonimiya – mantiqiy yoki fazoviy yondoshlik (aloqadorlik) asosida bir tushuncha nomini ikkinchisiga ko‘chirish. Turdosh otlarning atoqli otga aylanishida metonimiya eng asosiy kognitiv quroldir [3, 49-b.].

Agar biror joyda chinor daraxti ko‘p bo‘lsa, inson kognitiv tejamkorlik (cognitive economy) tamoyiliga ko‘ra, o‘sha hududni uzoq tasvirlab o‘tirmaydi. Makondagi belgini makonning o‘ziga nom qilib qo‘yadi: Chinor [4, 134-b.].

2-jadval. Turdosh otlarning toponimga aylanishida kognitiv modellar

Kognitiv jarayon	Manba soha (Source domain)	Maqsad soha (Target domain)	Toponimik misol	Kognitiv asos
Metonimiya	O‘simlik turlari	Yashash punkti makoni	archa -> Archazor	Hududda mazkur obyektning ko‘pligi (Qism-butun aloqasi)
Metafora	Inson tana a‘zolari	Relyefning shakli	qovurg‘a -> Qovurg‘atosh	Tashqi ko‘rinish, o‘xshashlik (Antropomorfizm)
Metafora	Hayvon tana a‘zolari	Geografik xususiyat	tuya o‘rkachi -> O‘rkachqir	Shakliy va hajmiy qiyoslash (Zoomorfizm)
Sinekdoxa	Shaxs/Urug‘ nomi	Qishloq (hudud) toponimi	barlos -> Barloslar	Qism orqali butunni ifodalash

Turdosh otlar orqali ishlangan kognitiv xarita ma'lum bir davrning ijtimoiy-siyosiy va madaniy holatini ham aks ettiradi. Eski o‘zbek tilida faol bo‘lgan, ammo hozirgi kunda eskirgan turdosh otlar aynan toponimlar tarkibida saqlanib qolgan. Bu esa toponimlarning lisoniy konservativizm funksiyasini bajarishini ko‘rsatadi [7, 102-b.].

Masalan, *Piskent* (Piskent - qadimgiturk tilida "besh qishloq/shahar"), *Vobkent* kabi joy nomlarida "-kent" (shahar, qishloq) turdosh oti saqlanib qolgan [5, 124-b.]. Hozirgi o‘zbek tilida biz "kent" so‘zini mustaqil turdosh ot sifatida deyarli ishlatmaymiz, u konseptual jihatdan toponim yasovchi morfemaga aylanib qolgan.

Xulosa. Olib borilgan lingvokognitiv va semantik tadqiqotlar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. O‘zbekiston toponimikasining asosiy o‘zagini turdosh otlar tashkil etadi. Bu xalqning atrof-muhitni oddiy moddiy obyektlar orqali tanish va lisoniy manzaraga tushirishdek amaliy pragmatik xarakteridan dalolat beradi [8, 110-b.].
2. Turdosh otlarning toponimga aylanishida eng faol semantik guruhlar fitonimlar, zoonimlar va oronimlardir. Bu jihatlar qishloq xo‘jaligi, xususan, dehqonchilik va chorvachilik xalqimiz etnogenezining ajralmas qismi ekanligini kognitiv jihatdan tasdiqlaydi.
3. Turdosh otdan toponim hosil qilish murakkab ruhiy-kognitiv jarayon bo‘lib, unda inson tafakkuridagi metaforik (antropomorfik va zoomorfik o‘xshatishlar)

va metonimik (qismni butunga ko‘chirish) modellar hal qiluvchi rol o‘ynaydi [6, 23-b.].

4. Toponimlar tilimizning "tirik muzeyi" bo‘lib, hozirgi kunda muomaladan chiqqan yoki arxaiklashgan ko‘plab turdosh otlarni o‘z bag‘rida saqlab kelmoqda [1, 145-b.].

Kelgusida turdosh otlar asosida shakllangan toponimlarni faqat milliy tillar doirasida emas, balki turkiy tillar doirasida qiyosiy-kognitiv aspektda o‘rganish, ularning elektron kognitiv xaritalarini (GIS tizimlari bilan integratsiyalashgan holda) yaratish maqsadga muvofiqdir [2, 134-b.].

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Begmatov, E. (2021). O‘zbek toponimikasi: nazariya va amaliyot. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – 352 b.
2. Do‘stov, S. (2023). Turkiy tillarda joy nomlarining lingvokognitiv tadqiqi. Monografiya. Samarqand: SamDU nashriyoti. – 164 b.
3. Eshmurodova, G. (2022). O‘zbek tilida onomastik birliklarning konseptual modellashtirilishi. Tilshunoslik masalalari jurnali, 4(12). – 45-52-b.
4. Kubryakova, E. S. (2020). Yazik i znaniye: Na puti polucheniya znaniy o yazike: Chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya. Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury (Qayta nashr). – 412 b.
5. Nafasov, T. (2021). O‘zbekiston toponimlarining etimologik lug‘ati. Toshkent: Fan. – 480 b.
6. Xudoyberganov, O. (2024). Joy nomlarida metafora va metonimiya mexanizmlari. O‘zbek tili va adabiyoti, (2). – 18-24-b.
7. Qorayev, S. (2020). Toponimika: o‘quv qo‘llanma (To‘ldirilgan qayta nashr). Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. – 310 b.
8. Yusupov, O. (2025). Kognitiv onomastika: lisoniy manzara va milliy mentalitet. Toshkent: Muharrir nashriyoti. – 224 b.